

Sarajevo, 1993. Een stad onder belegering. Late herfst, donker, somber. Het schemert al om twee uur 's middags. Wij zijn op de begraafplaats. Boven onze hoofden fluiten kogels en schallen granaten. Een vriend wordt begraven, voor sommigen slechts een kennis, overigens een voormalig politiek gevangene. Hij is niet getroffen door een kogel of een granaat. Deze oorlog valt wat dat betreft niets te verwijten; onze vriend is uitgedoofd als een kaars. Afgebrand, zoals men dat zegt, door de jaren heen. Misschien ook door de martelingen in de gevangenis, lang geleden, waarin hij belandde, zonder aanleiding, zonder een delict dat hij zou hebben begaan, zonder schuld tegen de staat of de politiek, slechts op basis van een verdenking die niet bewezen kon worden.

Aan de ijver van de rechercheurs heeft het niet gelegen. Zij hebben naarstig naar bewijzen gezocht, ze hebben die uit zijn botten willen wringen.

Werkelijk waar, uit botten wringen!

Waarheid was in die tijd een zwaar en gevaarlijk woord. Een duur, gezocht woord, een vervolgd woord. Op weinig plekken te vinden, en zeker niet in botten. En nu gaat onze vriend, of voor sommigen, wij zeiden het al, amper een kennis, terug de klei in. Dat is pas de echte waarheid. Hij vertrekt eerder dan door God of genen is bepaald. Boven onze hoofden regent het gloeiend ijzer.

Wij zijn allemaal zenuwachtig en ongeduldig. Ieder van ons, zelfs de dienstdoende priester wenst dat het ritueel zo kort mogelijk zal duren. Van honger en kou kunnen wij amper op onze benen staan. Zo snel en zo eenvoudig mogelijk willen wij afscheid nemen van onze vriend en kennis, ook van de dood die ons hier bijeen heeft gebracht voor een laatste groet op een uitvaart, alle dreigingen die de oorlog over ons uitspuwt ten spijt. Bijna zei ik dat wij allemaal *opeen zijn gehoopt!* Op een vreemde wijze sluiten wij de rijen en staan dicht op elkaar. Wij beven als blaadjes in de wind, verkleumd in de schemering en verzwakt door ziekte, in onzekerheid over datgene wat misschien morgen al aan onze deur zal aankloppen.

Het was precies datgene wat ook om onze halzen de onzichtbare strop aan zou kunnen trekken of in onze kelen een onverteerbare steen zou kunnen drukken, dat mij aan het denken zette en me deed klagen tegen de vriend naast mij. Hij was een ex-gevangene zoals ik. In die schemering, in dat donkere uur, in dat ogenblik voor de dood, riep ik: 'Wij gaan heen, wij gaan...' Mijn gevangenismaatje schuifelde voort voor zover hij zelf stappen zette en niet slechts wiegde, leunend tegen mij, en antwoordde helemaal niet. Terwijl ik het maar herhaalde, mij er niet om bekommerend of het de oren dan wel het hart van mijn voormalige gevangeniscollega zou bereiken: 'Een granaat door het raam, of een kogel in het vlees... hoe dan ook stevenen wij af op het graf bij nacht en ontij, in onweer...'

'Dit staat ons te wachten...' sprak mijn medereiziger amper hoorbaar. 'Dit staat ons te wachten, ons te wachten!' Hij reeg de woorden aaneen zoals hij zijn stappen aaneenreeg.

'Niet alleen ons staat dit te wachten... Ik wil je iets anders vertellen, als je mij wilt of kunt horen... naar mij wilt luisteren.'

'Ik luister naar je!'

'Straks verlaten wij deze wereld als misbaksels, als lafaards... terwijl wij een spoor zouden moeten achterlaten, een teken dat wij geleefd hebben... rechttop hebben gelopen.'

'Waar heb je het over? Wat wil je dan?'

Ik hield in en sprak hem toe met meer kracht dan ik zelfs had vermoed in mij te hebben: 'Zeg nou zelf, zijn wij mensen? Wat zijn wij? Morgen liggen wij hoe dan ook onder de zoden, met de naam dat wij lafaards zijn...'

'In godsnaam, vertel het en draai er niet zoveel omheen!'

'Wij moeten ons wreken!' donderde ik, terwijl er een rochel uit mijn borst kwam.

'Aan het einde van het levenspad?' verwonderde hij zich. 'Wij, die onze tijd nog in dagen tellen, en niet in jaren...'

‘Daarom juist. Geen tijd om langer te wachten! Wij staan, zoals je al zegt, met één been in het graf.’

‘Wie heeft het nog nodig om zich te wreken?’

‘Wij! Wraak op... onze folteraars, nu er nog tijd voor is.’

‘Zelfs al hadden wij tijd, wie zou hen allemaal gaan halen, op een hoop verzamelen, wie hen naar ons toe brengen, vastgebonden uiteraard?’

‘Wij zullen ze vastbinden, jij en ik... en hoeveel van ons zijn er nog?’

‘Jij en je gekke ideeën! Mijn God... mijn God, wat zullen wij nog meer beleven?’

‘Juist omdat wij niets meer om voor te leven hebben behalve... dat laatste: onze wraak! De folteraars te martelen, zoals ze het met ons hebben gedaan. Oog om oog!’

‘Als zij überhaupt nog in leven zijn... Als zij, net als wij, niet zijn bezweken aan allerlei ziektes... Zij zijn niet immuun voor de ijzeren regen. Ook zij vallen om. Kogels kiezen niet.’

‘Tenzij ze op tijd hebben geschild.’

‘Of de juiste kant gekozen.’

‘Kelders zijn er vol van. Ouderdom. Lafaards. Ziekte. Familie. Het is allemaal zwaar.’

‘Ziekte? Waar zouden ze ziek van moeten zijn? Schuldgevoel?’

‘Natuurlijk! Zij zijn toch ook mensen. Van vlees en bloed, zoals wij. Hun tijd tikt ook. Het lijf slijt!’

‘Daarom zeg ik het ook. Om de tijd vóór te zijn. Om minstens één te pakken te krijgen. Om sneller te zijn dan God. Om minstens één met onze handen te martelen en onze kwellingen te laten voelen!’

‘Jij wilt gerechtigheid... meer gerechtigheid dan van God?’

‘Gewone gerechtigheid. De Bijbelse: oog om oog, tand om tand!’

‘Er is ook die andere, Bijbelse, christelijke... menselijke: *zegt hen die u vervloeken, bid voor hen die u mishandelen. Als iemand u op de ene wang slaat, keer hem ook de andere toe.*’

‘Laten wij ons tot onze kleine, menselijke zaken beperken! Onze folteraars leven nog, ademen, onze botten echoën nog steeds hun slagen, hun schoten scheren nog steeds pal langs onze hoofden... Onze menselijke taak is om ons te wreken. Hun terug te betalen. Nu wij nog bij krachten zijn. Nu wij er nog zijn, ons nog herinneren... De kracht is tanende, het geheugen... Het geheugen laat ons in de steek. Steeds meer. Iedere dag meer.’

Mijn medereiziger van de begraafplaats, sinds de gevangenisdagen Slapeloos genoemd, omdat hij slaapwandelde en ’s nachts door allerlei ruimtes liep, door kamers, provisiekamers, binnenplaatsen en trappenhuisen, had steeds minder weerwoord op mijn uitleg en toelichting. Hij zei steeds minder, zodat ik slechts uit zijn hoofdknikken kon opmaken dat hij het met mij eens begon te worden.

Ook hij zag de noodzaak in om ons nu, aan het einde van het levenspad, eindelijk als *echte mannen* te laten zien. Om respect af te dwingen. Om ons te wreken.

Maar, hoe verder wij kwamen, hoe benauwder hij het kreeg. Hij ademde moeilijk. Hij had last van zijn longen, alsof ze een zware lading in zijn lichaam waren. Ik wist dus niet zeker wat het betekende dat hij van tijd tot tijd zijn hoofd liet hangen: was het een bevestiging van wat ik zei, of slechts vermoeidheid, afwezigheid?

In die twijfel, eigenlijk in onduidelijk zwijgen, gingen wij uit elkaar.

Wie zich niet wreekt, wordt niet geheeld

Ik gaf het niet op. Ik gaf mij niet over.

Nog geen drie dagen later heb ik in mijn kelder drie ‘martelaren’ verzameld, Slapeloos inbegrepen. Wij hadden een lange nacht in het verschiep, omdat het politie-uur van kracht was en het onnodig gevaarlijk was om ’s nachts rond te dwalen. Wij bleven waar wij waren, ook al beviel het ons niet en ook al hadden wij het

niet gepland. Wij deelden een broodkorstje dat wij slechts naar de mond brachten, kusten en verder gaven. Vanwege de angst durfden wij het niet op te eten: wat zou er over blijven voor morgen? Ook de tanden hadden wij niet om van het uitgedroogde brood een stuk af te bijten, de kracht evenmin. Een tang zouden wij moeten gebruiken, of een bankschroef, maar waar zouden wij die vandaan moeten halen? We leidden de aandacht van de honger af met plannen hoe de politierechercheur Kruik in handen te krijgen — dan zouden wij wel raad met hem weten.

Natuurlijk is het niet allemaal zijn schuld, er zijn wel meer van wie we de botten zouden willen breken, maar wij weten niet waar zij nu zijn en hoe ze te vinden. Slapeloos en ik dachten even dat Kruik — in zijn geval zou het niet vreemd zijn — misschien zelfs op de begrafenis was geweest, vermomd uiteraard. Maar wij hebben het niet gecheckt, noch daarop gelet. Simpel zou het zijn: de boosdoener keert terug naar de plaats des onheils. Maar misschien is zelfs dat niet het geval, wie weet wat in zijn binnenste borrelt en wanneer het naar buiten zal breken.

Kruik bleef niet enkel en alleen als het kwaad in onze geheugens. Hij was niet de enige, misschien niet eens de wreedste folteraar. Maar hij was de vreemdste. In zijn verhoorkamer had hij altijd zo'n tien aardewerken kruiken staan, die je kon vinden of kopen op de dorpsmarkt of op de kermis in Visoko en omstreken. Ze waren niet eens duur, hoewel Kruik ze zeker niet uit eigen zak betaalde. Misschien dat zijn dienst hem van deze hulpmiddelen voorzag.

Een kruik, oftewel een kan, een pot, een vaas... lijkt uiterlijk op een mensenhoofd, in waarde één kruik voor tien hoofden. Zo dacht de man die mensenschedels met kruiken krachten liet meten. Zo kwam hij aan zijn bijnaam en zo deed het vat van klei zijn intrede in de geschiedenis van de toenmalige geheime politie. Als iemand die gearresteerd was, volhardend de beschuldigingen afwees, als hij hardnekkig de aanklacht, die soms echt op een paranoïde fantasie leek, ontkende, dan sprong de rechercheur van achter de tafel, pakte met elke hand een kruik en schreeuwde luidkeels: 'Beide zal ik tegen je kop kapotslaan! Spreek! Spreek of ik verpulver je! Tot stof!'

De gearresteerde, verschrikt, verloren, in ellende en uitzichtloosheid gedreven, zou graag praten en zingen als een vogel in het bos, maar heeft geen kracht en geen stem. De gevangene valt stil, staart naar een punt, of plast in zijn broek of nog erger! Alleen, waar geen stem is, komt geen bekentenis, terwijl de kruiken rammelen, dof, brommend, duister, als uit het donker.

De rechercheur wordt die pot, die kruik. Hij wordt Kruik.

Ons gesprek, misschien het laatste voor wij doodgaan, gaat nu over hem. Kruik moeten wij te pakken krijgen!

Dit zijn wij: Slapeloos, Wolk, Wolf en ik, Pater. De bijnamen hebben wij overgehouden aan de tijd van gevangenschap, toen wij de dagen van achter slot en grendel voorbij zagen gaan. Wij hebben ons verzameld als voor de laatste biecht. Geen priester te bekennen, God is inderdaad ver weg. Wij gaan bij onszelf te rade om te kijken of dit plan een gewone, menselijke daad behelst. Dat wij alleen door dit te doen pas echt menselijk worden. Dat wij, ieder voor zich, *onze menselijke aard* zullen hervinden, zoals Marx het noemde. Karl Marx, in wiens naam wij per slot van rekening in elkaar waren geslagen en werden gebroken als aardewerk. Met dien verstande dat Wolf helemaal geen wolf is, maar Hodimir Wolfowitz, Wolk is Mislav Antunović die als een wolk kon tranen, Slapeloos is Mile Nevjestic, en ik, Ivo Dživo Paternoster, met een olijftakje in zijn hand, een pater zonder habijt.

Wij aarzelen, rechtvaardigen onze plannen, willen aan onszelf bewijzen dat het immoreel zou zijn, mensonwaardig, om morgen te verdwijnen na een knal van een granaat zonder dat wij onze schulden hebben terugbetaald, iedereen het zijne hebben gegeven, in het bijzonder Kruik, onze folteraar.

Het is waar dat de jaren hun sporen hebben nagelaten: onze woede, onze wrok, kwaaiigheid, onze verontwaardiging, het is allemaal geslonken. Allemaal kijken wij naar dat laatste punt aan het einde van het leven en wij verdragen met moeite onze verouderde, verschrompelde, verscheurde lijven. Als dit nog lijven

zijn. Als wij niet vogelverschrikkers zijn geworden die zich amper en met grote moeite door deze aardse regionen voortslepen. Maar, wij slepen ook de wonden in onze botten en in onze zielen met ons mee, gevolgen van Kruiks klappen, martelingen, vernederingen die alle bekende grenzen overschreden en buiten de gebruikelijke repertoires vielen waarvan de geheime politie zich overvloedig bediende om diegene die ze in hun klauwen kregen te vernielen of tenminste volkomen het zwijgen op te leggen. Wij beleden en rechtvaardigden onze daden, op voorhand.

Wolk is ongeduldig. Hij beeft en huilt bijna: 'Het was niet eens het allerergste toen hij die kruik tegen mijn hoofd aan het breken was. Maar toen hij mij naast een oude, wankel wandkast neerzette, het hout al verrot, en de kogels om mijn hoofd heen liet razen! Hij was een slechte schutter, zijn hand beefde, deels van de drank en deels van de moordzucht die hij, zo leek het, vanuit de baarmoeder mee had gekregen. Zo vaak wenste ik dat schiettuig uit zijn handen te rukken en een kogel door mijn eigen hoofd te schieten. Om niet zo gemarteld te worden. Maar ik deed het niet. Geen kracht? Lichamelijk niet. Met elk schot beefde ik opnieuw en kneep mijn ogen dicht, die toch al gezwollen waren van tranen. Dat waren niet eens echte tranen, meer een soort ijzig zweet dat uit alle poriën op mijn lijf uitbrak. Zelfs vandaag, na al die jaren, als ik daaraan denk, beef ik als een takje in de wind: ik geloof mijzelf niet! Ik weet niet of ik nog maar iets normaal kan doen, maar dan kom ik er toch weer bovenop. Ik zal helpen! Uiteraard binnen de mogelijkheden van wat ik kan en wat ik weet.'

'Hier gaat het niet om het kunnen en het weten, maar om de plicht, een menselijke verplichting, om datgene te doen wat wij moeten doen!' reageerde Slapeloos scherp.

'Wat mij betreft,' zei ik 'had ik niet de begrafenis, het kerkhof hoeven verlaten. Om geen energie te verspillen, die ik toch niet meer heb. Ik had beter daar kunnen blijven, ineengedoken, op mijn hurken. Het zou niet lang hebben geduurd, een dag of twee. Het hart is bijna op en dagelijks vallen er steeds meer bommen. De ene of de andere zal me treffen. Maar de gedachte dat wij in deze oorlog in een gezamenlijk graf terecht kunnen komen, ik en wij allen in één massagraf met Kruik, die gedachte maakt dat ik de schoft wil vangen en "aan de aarde terug te geven" zoals wij zelf willen en kunnen. Precies zoals hij tegen mij zei... Zei? Schreeuwde! In elke hand hield hij een kruik, beide dicht. Daarbinnen piepte van tijd tot tijd een beestje, een slang, een pad, een rat. Hij grijnsde naar mijn afgematte lijf: "Oh nee, nee, deze kruik gaat niet tegen jouw hoofd. Het zou zonde zijn, jouw kop is harder dan gebakken klei. De kruik zou barsten, in honderden stukken uit elkaar spatten en mijn kostganger zou ontsnappen, terwijl ik hem heb aangeschaft en gevoed om iets voor mij te laten doen. Wat? Daar kom je nog wel achter. Nee, jouw harde hoofd gaat tegen beton, en dan zien we welk materiaal harder is en welk nuttiger voor onze socialistische staat." Onophoudelijk gaf hij mij bevelen, maar ik kon ze niet opvolgen, dus sleepte hij mij naar de muur. Om daar eerst langzaam, bijna teder en dan steeds harder mijn hoofd tegen de betonnen muur uit te proberen... net zo lang totdat ik op de grond viel, bezweet en bebloed. Wat er verder gebeurde, weet ik niet. Vast een koude waterstraal over me heen en begon alles opnieuw. Een mens wordt een beest als hij martelt en als hij gemarteld wordt. Als hij martelt omdat hij niet stoppen kan en als hij gemarteld wordt omdat hij zoveel kan verdragen, omdat er steeds nieuwe krachten naar boven komen om hem te redden en in leven te houden. Nog één dag maar, één uur, één ogenblik. Volhouden, overleven! Dat is wellicht onze enige levenstaak.' Wolf sprong op, zoals het een wolf betaamt. Hodimir Wolfowitz.

'Nee, absoluut niet! Enige levenstaak? Welk leven? Ik weet niet wat dat is. Zelfs als iemand mij ervan zou overtuigen dat het bestaat, dan zou het alleen datgene zijn wat wij vandaag hebben, waar wij over praten. Ik weet alleen dat ik vandaag leef. Dat is: in het restje van de rest. In dit stukje leven. Deze kruimel van het leven! Niemand zal hem van mij afpakken. Het is het laatste wat ik heb en ik zal er hard voor vechten. Want, ik leef niet van de lucht, noch van brood, maar... ik wil hem de kwellingen zien ondergaan die ik moest verdragen... Hoezo kruik? De kruik was genade! De kruik kwam als laatste, als een lekkernij. De hoofdgerechten, dat waren pas echte martelingen en echte vernederingen: zout in de mond, geen druppel

water te bekennen, zeven gevangenen opeengepakt, in de ochtend is de emmer tjokvol, hier komt Kruik, en dan? Mijn sowieso al zware en gewonde hoofd duwt hij erin, haal adem als je kunt, eet als je honger hebt, huil als het helpt, terwijl de andere gedetineerden op hun hurken zitten, toekijken en het in hun broek doen van angst... deze later uitwringen en het opdrinken. Het breken van gebakken klei tegen mijn hoofd leek op een wreed overmeesteren van mijn schedel door de kruik. Het gevecht, zoiets als een reeks kopstoten, gaat om wie het het langst volhoudt. Als ik hieraan toevoeg hoe hij met naalden onder mijn nagels prikte en spijkers in mijn voetzolen sloeg, dan ben ik nog niet op één derde van het overzicht van de herinneringen die mij aan Kruik binden. Die steken in het voorbijgaan in de lendenen, porren in de maag, in de halsaderen, die vergeef ik hem als kleine en onbeduidende zondes, God mag ze met hem afrekenen.' Plotseling onderbrak Wolf zijn woede als door een hartaanval getroffen. Hij verstomde en verdronk in zijn eigen stilte die als een watervloed hem overspoelde. Hij zuchtte en verstijfde. Herinneringen halen je neer en doen je stilvallen.

Mij, de mislukte geestelijke en stichter van dit samenzijn, resteert het om te zeggen: 'Ja, het kon erger! Vooraf vraag ik vergeving voor deze, geenszins godlievende daad die wij op gevorderde leeftijd, uit alle windstreken verzameld en in vele soorten van menselijk handelen, ambachten en wetenschappen gepikt en gemazeld, verrichten. Wij nemen het lot in handen, maar de hogere macht beschikt. Eén blik in het verleden onthult de leegte die wij daar aanschouwen. Wij kijken uit de leegte, de leegte is het enige wat wij zien. Wat anders kan een mens zien, die gedwongen was om op heilige boeken en beelden te plassen, ze met uitwerpselen te besmeuren, dat alles moest verscheuren, in de mond stoppen en als op een lekkernij kauwen. Wij staan tegen de muur, kunnen niet verder. Dit laatste beetje levensenergie dat wij hebben, moet slim worden gebruikt. Om tenminste geen spijt te hebben in het hiernamaals. Dat overigens al vlakbij is. Pal voor ons ligt. Wij staan tegen de muur. Wij kunnen er niet doorheen. Wij hebben geen seconde te verliezen. Kruik moet zijn verdiende straf krijgen. Als de mensen het niet doen – en op de hemelse gerechtigheid moeten wij niet hopen, wij weten immers niet of alle aardse zondaars onder haar jurisdictie vallen – dan moeten wij zelf doen wat onze plicht is. Het is waar dat wij al een gewone klomp zwarte aarde zijn, dat wij uit alle windstreken hier bijeen zijn gekomen, dat wij allerlei vaardigheden en zaken hebben uitprobeerd, van huizenbouw zoals Wolf, geschiedenis zoals Slapeloos, tot landbouwtechnicus Wolk en mijzelf, verloren priesterstudent Dživo Ivo Paternoster, het is waar dat wij slecht zien en scheef staan, moeizaam lopen en stemloos, dement en vergeetachtig zijn geworden. Maar wij zijn wel in staat om zelf voor rechter te spelen, om ons nietsontziend te wreken. Een zwarte mis!'